

УДК 569(477.74)

Про зникнення місцезнаходження пізньоміоценових хребетних «Гребеники»

Ю. О. Семенов

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ, Україна)

On the disappearance of Grebeniki, a late Miocene vertebrate locality. — Y. O. Semenov. — The history of the discovery, studying and disappearance of Grebeniki, a locality of bone remains of late Miocene vertebrates is presented. This paleontological object had been developing for more than 60 years and it is one of the most known and richest in Europe by the number of fossil records and their well-preserved state, and the taxonomic diversity of extinct fauna. Grebeniki is the type locality of the Grebeniki Paleofaunal Subassemblage. Due to its value, it was included into the Nature Reserve Fund of Ukraine as a Geological Nature Monument of the same name in the Odesa region. The disappearance of this locality in the late 1970s was not because of human activity, but the influence of natural factors. Quite possibly, it has not disappeared forever and might be revealed again through the same erosion processes that buried it.

Key words: paleontology, vertebrates, Grebeniki, Ukraine.

Вступ

Гребеники є всесвітньо відомим місцезнаходженням кісткових решток пізньоміоценових хребетних, переважно великих суходілних ссавців, які мешкали на території України наприкінці пізнього сармату — близько 9,5 млн. років тому (Несин, 2004). Цей палеонтологічний об'єкт входить до числа геологічних пам'яток природи місцевого значення Природно-заповідного фонду України. Він має знаходитися на північній околиці с. Гребеники¹ Великомихайлівського р-ну Одеської обл. Проте, на превеликий жаль, сьогодні цього природного об'єкту, тобто відслонень міоценових порід з лінзами відкладів, що містять кісткові рештки тварин, з початку 70-х років минулого століття фактично не існує — так само, як і місць колишніх розкопок та інших слідів діяльності палеонтологічних експедицій.

Слід зазначити, що зникнення палеонтологічних місцезнаходжень притаманне не тільки Одеській обл. — на всьому півдні України значна частина таких об'єктів знаходиться під загрозою. Зсуви ґрунту та обвали трапляється тут досить часто, а сам процес інколи триває вражаюче швидко — усього кілька років. Так, на Одещині за останні півстоліття ці процеси поглинули декілька дуже цінних у науковому відношенні місцезнаходжень. Серед них Новоукраїнка 1 та 2 у Роздільнянському р-ні, низка багатих лінз з кістками великих та дрібних суходілних ссавців пізньоміоценового, пліоценового та плейстоценового віку на лівому березі Хаджибейського лиману тощо.

Навіть для Північного Причорномор'я, надзвичайно багатого в палеонтологічному відношенні, в тому, що стосується таксономічної різноманітності, кількості та збереженості викопного матеріалу, Гребеники посідають одне з перших місць. З огляду на рідкісність відкриття таких багатих місцезнаходжень, їхню наукову і експозиційну цінність важко перебільшити. Але якщо такий об'єкт, який проіснував шість десятиліть, несподівано зникає, залишивши по собі багато питань, доцільно розглянути його історію та перспективи. Крім того, на прикладі Гребеників можна звернути увагу на вразливість палеонтологічних об'єктів та необхідність їх активного вивчення, доки природа дає на це свій дозвіл і час.

¹ В разі транслітерації латиницею української назви села Гребеники її треба писати як «Hrebenyuku», проте для самого місцезнаходження викопних решток у палеонтологічній літературі назву звичайно пишуть як «Grebeniki».

Correspondence to: Y. O. Semenov; National Museum of Natural History, NAS of Ukraine; Bohdan Khmelnytsky St. 15, Kyiv, 01601 Ukraine; e-mail: palaeo.semenov@gmail.com

Історія досліджень

Літературні відомості щодо історії відкриття та розкопок місцезнаходження Гребеники фрагментарні, однак дозволяють скласти достатньо цілісну картину. Гребениківський яр порівняно молодий, і на момент відкриття кісток багато селян пам'ятали, що на цьому місці була лише велика промоїна. Водна ерозія за досить короткий час утворила глибокий яр, в який впадали менші ярочки. В одному з них у 1908 р. Ф. В. Фролов — тираспольський іконописець, краєзнавець і торговець палеонтологічними знахідками — заклав перший розкоп і почав збори викопного матеріалу (Борисяк, 1936). Того ж року Геологічним кабінетом Новоросійського університету під керівництвом В. Д. Ласкарева в Гребениках було розпочато розкопки, які продовжив О. К. Алексєєв. З 1915 р. в польових роботах брав участь В. І. Крокос, а пізніше, у 1926, 1928, 1930, 1934 та 1935 рр., вони з І. Г. Підоплічком керували масштабними розкопками цього місцезнаходження, фінансованими Українською академією наук.

За підрахунками І. Г. Підоплічка, на 1941 р. в Гребениках було зібрано більше 3,5 тисяч кісток, які належали 136 особинам 21 виду хребетних (Підоплічко, 1956). Але під час другої світової війни значна частина знахідок була вивезена до Німеччини. Проте не виключено, що ця інформація, так само, як і наведені вище підрахунки, стосується переважно матеріалів, які під час окупації України знаходилися в Києві.

У повоєнні роки порівняно незначні розкопки в Гребениках здійснювали І. Г. Підоплічко у 1953 р., Б. О. Трофімов у 1956 р. та О. Л. Короткевич у 1957 та 1964 рр. При нагоді це місце відвідували експедиційні загани з Києва, Москви та Санкт-Петербурга, не кажучи вже про палеонтологів з Одеси, Тирасполя та Кишинєва. І хоча великих розкопок вони не проводили, зараз підрахувати загальну кількість зібраних у Гребениках скелетних решток практично неможливо.

Основна частина гребениківських знахідок зберігається в колекціях Палеонтологічного музею Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, Національного науково-природничого музею НАН України, а також Палеонтологічного інституту РАН та Державного геологічного музею ім. В. І. Вернадського (Москва).

Огляд таксонів

Стосовно систематичного складу гребениківської фауни, то за дещо застарілими, але все ще неповними опублікованими даними (див.: Беяєва, 1948; Ковальчук, 2013; Підоплічко, 1956), до неї входило не менше 40 видів хребетних, а саме:

Птахи

Ряд Страусоподібні (Struthioniformes): *Struthio asiaticus*.

Ряд Журавлеподібні (Gruiformes): *Urmiornis maraghanus*, *Miootis compactus*.²

Ряд Гусеподібні (Anseriformes): *Proanser major*.

Плазуни

Ряд Черепахи (Testudines): *Testudo* sp.

Ссавці

Ряд Комахоїдні (Insectivora): *Erinaceus* sp.

Ряд Зайцеподібні (Lagomorpha): *Proochotona eximia*, *Pliolagus* sp.?, *Alilepus laskarevi*.

Ряд Примати (Primates): *Mesopithecus ucrainicus*.

Ряд Неповнозубі (Xenarthra): *Orycteropus gaudryi*.

Ряд Хижі (Carnivora): *Eomellivora wimani* (= *Perunim ursogulo*), *Plesiogulo* sp., *Proputorius* aff. *medius*, *Promephitis maeotica*, «*Mustela*» *palaeattica*, *Ictitherium viverrinum*, *Hyaenotherium wongii*, *Adcrocuta eximia*, *Machairodus* (*Neomachairodus*) *copei*, *Metailurus* cf. *parvulus*, *Felis* sp.

² Напівжирним курсивним шрифтом виділено назви нових для науки таксонів родової та видової груп, описаних на матеріалах з Гребеників. Разом таких сім.

Ряд Хоботні (Proboscidea): *Tetralophodon longirostris*, *Mastodon* sp., Gomphoteriidae gen., *Deinotherium giganteum*.

Ряд Напарнопалі (Perissodactyla): *Hipparion giganteum*, *Hipparion verae*, *Aceratherium incisivum*, *Chilotherium schlosseri*.

Ряд Парнопалі (Artiodactyla): *Microstonyx erymanthius*, *Microstonyx major*, *Cervavitus* sp., *Procapra brevirostris*, *Procapra deperdita*, *Gazella schlosseri*, *Palaeoryx major*, *Protragelaphus skouzeri*, *Palaeotragus rouenii*, *Camelopardalis parva*, Antilopinae gen., Cervidae gen.

Виходячи з наведеного переліку можна беззастережно стверджувати, що за багатством систематичного складу хребетних (загалом більше ніж 40 видів), гребениківське місцезнаходження є одним з найбагатших не тільки в Україні, але й у Європі. Такі ж позиції воно посідає за кількістю зібраних кісткових решток і за рівнем збереженості останніх.

За більш ніж столітню історію досліджень з гребениківськими матеріалами працювало і продовжує працювати багато фахівців. Місцезнаходженню та окремим представникам його фауни присвячено чимало наукових публікацій (див.: Беляєва, 1948; Підоплічка, 1956; Дуброво, Капеліст, 1979; Ковальчук, 2013). І хоча на диво мало зроблених тут знахідок стало типовими екземплярами нових для науки таксонів, але само гребениківське місцезнаходження є типовим для однойменного підкомплексу бериславського палеофауністичного комплексу (Короткевич, 1972). З цієї причини воно має велике значення для біостратиграфії континентальних відкладів міоцену, принаймні в межах Східної Європи.

Зникнення місцезнаходження

У 1972 р. місцезнаходження Гребеники набуло природоохоронного статусу геологічної пам'ятки місцевого значення. Але стосовно розташування самого місця, де велися розкопки, далеко не все є ясним та однозначним. За даними І. Г. Підоплічка (Підоплічко, 1956), біля села Гребеники існувало два місця з виходами скелетних решток представників пізньоміоценової фауни. Одне з них, яке він називає «ярм Глинище», знаходилося на землях колгоспу «Виноградний» в яру на північ від села і було приурочено до шару кістконосних пісків меотичного віку, потужність якого сягала 8 м. Оскільки там палеонтологічний матеріал збирали лише 14 жовтня 1953 р., після чого така приваблива точка ніким не розроблялась, з великою вірогідністю можна припустити, що до чергового приїзду палеонтологів у 1956 та 1957 рр. ці піски вже зникли, поглинуті зсувами ґрунту.

Основний розкоп було закладено в 0,5 км від села у меотичних відкладах Фролового яру³. Тут більша частина матеріалу походить не з піску, а з піщанику та дуже щільного алевриту, які за геологічним віком зараз відносять до верхів верхньосарматського під'ярусу (абсолютний вік близько 9,5 млн. років), що за Європейським зонуванням фаун суходільних ссавців неогену відповідає кінцю раннього туролію, тобто зоні MN 11b (Несин, 2004).

Можна вважати, що останньою проводила розкопки в Гребениках О. Л. Короткевич у 1957 та 1964 рр. На той час кістковмісна лінза була завдовжки 20–30 м, а її потужність сягала 2 м. У другій половині 60-х років українські палеонтологи розкопок тут не проводили, хоча під час розвідувальних робіт експедиційним загоном Палеонтологічного відділу Інституту зоології Академії наук УРСР було здобуто черепи хілотерія, гіпаріона та газелі. Ці рештки досить довго знаходились на поверхні та вже практично вивалювались з породи, проте мали відносно непогану збереженість. Судячи з цього, тоді відслонення ще було порівняно великим і досить перспективним, тобто доступним та багатим на кістки. І дійсно, на фотографіях, зроблених на місці розкопок (рис. 1 та 2), незважаючи на їхню погану якість, можна розгледіти, що на початку 1960-х рр. Фролов яр був слабо зарослим, і що відслонення досягало потужності не менше 6 м, а товщина шару породи, що розкопувався, становила приблизно 2 м.

³ Ця назва навряд чи є місцевою, а скоріш за все була дана на відзнаку першовідкривача місцезнаходження.

Рис. 1. Фролов яр, 1957 або 1964 р. (фото з: Короткевич, 1970).

Fig. 1. Frolov's Ravine, 1957 or 1964. (Photo from: Korotkevych, 1970).

Рис. 2. Розкопки у Фроловому яру, 1957 або 1964 р. (Короткевич, 1970).

Fig. 2. Excavations in the Frolov's Ravine, 1957 or 1964 (Korotkevych, 1970).

Рис. 3. Фроловий яр в травні 2003 року. Фото Г. Вітхальма.

Fig. 3. Frolov's Ravine in May 2003. Photo by G. Withalm.

В правій частині панорамної фотографії, зробленої в ті роки (Короткевич, 1970), видно експедиційну вантажівку, яка, без сумніву, стоїть неподалік від розкопу (див. рис. 1). Оскільки останній знаходився на досить великому незарослому відслоненні, а сам Фролов яр був крайнім лівим відгалуженням головного яру, то здавалося, що в майбутньому знайти це місце буде зовсім неважко. Однак наша з О. Л. Короткевич спроба відшукати його у 1968 р. була невдалою. Усього за 4 роки місцевість суттєво змінилася — пройшли зсуви ґрунту, рельєф вирівнявся, з'явилися нові ярочки, а старі яри густо поросли чагарниками та деревами. Непрохідні зарості лишаються там і понині (рис. 3).

Лише у першій половині 1970-х років в заростях шипшини та лоху нам вдалося знайти те, що лишилося від колишнього відслонення та розкопа. Це була, без сумніву, викопана людиною, яма у 2–2,5 м завглибшки. Вона знаходилась у стінці невеликого ярочка, приблизно 4 м завглибшки і з маленьким струмочком на дні. Від старого розкопу залишилися тільки частина дна та дві, розташовані під прямим кутом одна до одної, вирівняні вертикальні стінки з пісковика і алевриту. Хоча місце розташування ями та її орієнтація (вона дивилась не на схід, а на захід) ніяк не відповідали старій фотографії, але О. Л. Короткевич була впевнена, що саме це і є рештки її колишнього розкопа. Підтвердженням цьому були кістки гіпаріона в одній із стінок ями та ледь помітні колії експедиційного автомобіля, що вели до ґрунтової дороги, яка проходить повз яр неподалік від колишнього місця розкопок (на рис. 1 біля цієї дороги стоїть вантажівка). Дно ями на той час знаходилось приблизно на 1,5–2 м вище тальвега ярочка зі струмком, до якого сповзали міоценові породи. Лишається загадкою, як могла так швидко зникнути велетенська брила з алевриту та пісковика, яку за шість десятиліть лише трохи подовбали палеонтологи. Щоб дістатися нового місця, їй довелося сковзнути вниз по досить пологому схилу принаймні на 50 м. Приблизні координати цієї точки: 46°54'60" пн. ш, 29°48'00" сх. д.

Відвідання автором Фролового яру наприкінці 1980-х років показало, що за два десятиліття там майже нічого не змінилося. Проте, у 2001 та 2003 рр. спроби відшукати не те щоб кістковмістну лінзу, а хоча б якісь сліди колишніх розкопок, завершилися невдачею — двометрові стіни вже безслідно зникли, хоча інших помітних змін у навколишньому рельєфі не спостерігалось.

Немає сумніву, що зникнення місцезнаходження решток пізньоміоценових хребетних біля с. Гребеники сталося не через діяльність людини, а під дією суто природних факторів. В даному випадку це стало результатом поєднаної дії не дуже потужних, але постійно присутніх ґрунтових вод, а також наявності слизького глейового схилу та величезної кам'яної брили із міоценових порід, що поволі ковзала вниз на долину.

Перспективи

Стосовно майбутнього гребениківського місцезнаходження можна сподіватися, що на цьому його історія не закінчилася і на ньому, як на палеонтологічному та природоохоронному об'єкті, рано ставити крапку. Судячи з розмірів розкопаної частини кістковмістної лінзи, там може залишатись ще багато викопного матеріалу. Такий висновок підтверджує знахідка кісткових решток при будівництві в Фроловому яру земляної дамби. Тому цілком ймовірно, що якийсь із чергових зсувів чи розмивів ґрунту може відкрити нові відслонення пізньоміоценових порід і надати нове життя старому місцезнаходженню. Щоб не пропустити цього моменту необхідно з періодичністю у 2–4 роки проводити моніторинг змін у рельєфі яру.

Література

- Беляева, Е. И. (сост.). 1948. Каталог местонахождений третичных наземных млекопитающих на территории СССР. *Труды ПИН АН СССР*, 15 (3): 36–114. [Beliaeva, E. I. (comp.) 1948. Catalogue of the localities of tertiary terrestrial mammals on the territory of the USSR. *Proceedings of the Paleontological Institute, AS USSR*, 15 (3): 36–114. (In Russian)]
- Борисяк, А. А. 1936. Русские охотники за ископаемыми. *Штернберг, Ч. Г. Жизнь охотника за ископаемыми*. Издание 2. ОНТИ, Москва, Ленинград, 1–247. [Borisiak, A. A. 1936. Russian hunters for fossils. In: Sternberg, Ch. G. *Life of the Hunter for Fossils*. Edition 2. ONTI, Moskva, Leningrad, 1–247. (In Russian)]
- Дуброво, И. А., К. В. Капелист (сост.). 1979. Каталог местонахождений третичных позвоночных УССР. Наука, Москва, 1–159. [Dubrovo I. A., K. V. Kapelist (comp.). 1979. *Catalogue of the Tertiary Vertebrate Localities of the UkrSSR*. Nauka, Moskva, 1–159. (In Russian)]
- Ковальчук, О. М. (укл.). 2013. *Викопні хребетні України : бібліографічний покажчик (1829–2012)*. Університетська книга, Суми, 1–225. [Kovalchuk, O. M. (comp.). 2013. *Fossil Vertebrates of Ukraine: Bibliography (1829–2012)*. Universytetska Knyha, Sumy, 1–225. (In Ukrainian)]
- Короткевич, Е. Л. 1970. Поздненеогеновые олени Северного Причерноморья. *Наукова думка, Киев*, 1–196. [Korotkevich, E. L. 1970. *The Late Neogene Deer of the Northern Black Sea Province*. Naukova Dumka, Kyiv, 1–196. (In Russian)]
- Короткевич, Е. Л. 1972. Основные этапы развития позднемиоценовой фауны копытных и хоботных Северного Причерноморья. *Вестник зоологии*, № 4: 7–13. [Korotkevich, E. L. 1972. The main stages in the development of the Late Miocene fauna of ungulates and proboscides of the Northern Black Sea Province. *Vestnik zoologii*, No. 4: 7–13. (In Russian)]
- Несин, В. А. 2004. Стратиграфическое положение поздненеогеновых местонахождений микротериофауны Украины. *Проблеми стратиграфії фанерозою України*: 36. наук. пр. Ін-ту геол. наук НАН України. Київ, 195–199. [Nesin, V. A. 2004. Stratigraphic position of the Late Neogene locations of the microteriofauna of Ukraine. *Problems of the Phanerozoic stratigraphy of Ukraine*. Collected scientific works of the Institute of Geological Sciences of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 195–199. (In Russian)]
- Підоплічко, І. Г. 1956. *Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР*. Вип. 2. Вид-во АН УРСР, Київ, 1–236. [Pidoplichko, I. G. 1956. *Materials to the study of former faunas of the Ukrainian SSR*. Issue 2. Vydavnytsvo AN UkrSSR, Kyiv, 1–236. (In Ukraine)]